
MULTIKULTURALNOST U CRNOJ GORI

Hamdija Šarkinović

Under the influence of the western science and present policy, we usually understand multiculturalism as the relation between different national cultures, completely neglecting the existence of different cultural models within the same national culture. This can be seen best on the example of Montenegro where sometimes differences between several national cultures are lesser than the differences between different models within the same nationally defined culture.

Multiculturalism is a natural process of equality, which is viable only on the voluntary basis and can never be imposed.

Kultura se može definisati na razne načine, u zavisnosti od interesovanja i/ili tačke gledišta autora koji se njom bave. Jedna od najopštijih, pa tako i najprimjenljivijih definicija kulturu određuje kao „kumulativnu naslagu znanja, iskustava, vjerovanja, vrijednosti, odnosa, mišljenja, hijerarhije, religije, opažanja vremena, uloga, prostornih odnosa, koncepta univerzuma, materijalnih predmeta i imovine koju grupa ljudi, tokom generacija, održava individualnim ili grupnim stremljenjem.“¹

¹ *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd, 1992, str. 654.

Pitanje multikulturalizma, tako moderno u posljednje vrijeme, pitanje je komunikacije između pripadnika različitih kultura. Upravo tu se postavlja pitanje kako se multikulturalizam definiše u svijetu, a kako kod nas. Termin multikulturalnost prihvaćen je kod nas iz zapadne socijalne i političke antropologije, prvenstveno anglo-američke. U skladu sa američkim, pa i britanskim definisanjem nacije, iz kojih su proistekle koncepcije antropologije podrazumijeva se prvenstveno odnos između starosjedilaca i doseljenika. Naime, klasična etnologija/antropologija u svim zapadnim zemljama bavila se isključivo „drugima“, u smislu: udaljenim narodima i njihovim kulturama. U posljednjoj četvrtini XX vijeka, kada je fluktuacija ljudi širom svijeta naglo ubrzana, sve zapadne zemlje su se suočile sa problemom velikog broja doseljenika, najčešće sa drugih kontinenata.

Kultura i multikulturalizam

Nauke o kulturi, koje su po sadržini primijenjene nauke, korišćene u svakodnevnoj politici za kreiranje života običnih ljudi, od samog svog nastanka primjenile su poznati britanski ili francuski koncept ispitivanja onih koji su „daleko“, dakle „drugih“, čak i kada oni iz daleka dođu kod nas. Tako je tradicionalno (u političkom, ali i naučnom smislu) viđenje drugih kontekstualno unijeto u termin multikulturalnost, koji podrazumijeva razumijevanje i komunikaciju sa ljudima iz ekstremno drugačijih kulturnih modela. Termin multikulturalnost tako ne obuhvata postojanje unutrašnjih odnosa između, recimo, Engleza/Škota/Iraca u Britaniji ili Iraca/Njemaca/Italijana u Sjedinjenim Američkim Državama. U zapadnoj Evropi je slična situacija: ozbiljno se posmatraju postojeće tenzije između starosjedilaca i doseljenika, a ne između Njemaca katolika i protestanata, pa čak i tradicionalno sukobljenih Flamanaca i

Valonaca. Uspješno uklapanje doseljenika nesumnjiv je predušlov za dobro funkcionisanje države i upravo zbog toga se u svim zapadnim državama multikulturalnim odnosima, u ovom smislu, posvećuje velika pažnja.

S druge strane, realno postojeće tenzije unutar starosjedjelaca, odnosno između njihovih kulturnih modela, prikrivene su dominantnom kulturom, anulirane ekonomijom i interesima pojedinaца, tako da uglavnom ne izazivaju ozbiljnu destabilizaciju države, pa zbog toga i nijesu predmet istraživanja.

Drugi naučni pristup bio je njemački model, koji je podrazumijevao ispitivanje „naše“, u smislu nacionalne/etničke kulture i prema kome su „drugi“ svi koji ne pripadaju „našoj“ etničkoj/nacionalnoj grupi, bez obzira na to kako se ona definiše, makar oni živjeli na istoj teritoriji i/ili govorili istim jezikom.

Sve balkanske nauke o kulturi, ne samo etnologija nego i istorija i sociologija kulture, razvijale su se prema ovakvom konceptu viđenja odnosa mi/drugi, što je primijenjeno/primjenjivano i u svakodnevnoj politici tokom dva vijeka postojanja modernih balkanskih država. Takav koncept, proistekao iz romantizma i njegove ideje o „nacionalnim državama“, praktično je manje ili više uspješno realizovan tokom XIX vijeka. On je, ipak, preživio do danas, čak i u viđenju multikulturalizma kako ga definiše Evropska zajednica, jer zaštita kulturnih/jezičkih enklava, kao nacionalnih manjina unutar evropskih država, direktno proističe iz romantičarskog poistovjećivanja države i nacije. Iako je romantičarsko povezivanje naroda/nacije i kulture drastično zloupotrijebljeno, ne samo u Njemačkoj tokom perioda III Rajha, nego i u balkanskim zbivanjima iz 90-tih godina XX vijeka, ono se, ipak, potpuno eksplicitno javlja u evropskim tumačenjima multikulturalnosti, naročito u istočnoevropskim zemljama. To je posljedica dosljedne primjene ideja naslijeđenih iz njemačke škole, pod čijim uticajem su se sve te države formirale u XIX vijeku, kao i

nedostatka kritičkog stava prema tako viđenim odnosima između kultura i nacija, koji je posljedica istorijskih okolnosti.

Uspješna komunikacija između različitih kulturnih modela veliki je izazov, jer kulture ugrađuju u ljude način mišljenja, viđenja stvari, slušanja i interpretacije riješenog. Iste riječi mogu imati (i po pravilu imaju) različita značenja za ljude različitih kultura, iako oni govore „istim jezikom“. Ukoliko su kulturni modeli naizgled sličniji, utoliko je teže precizno definisati potencijalne tačke nesporazuma/sukoba i preventivno djelovati na njih. Razumijevanje i saradnja različitih kulturnih modela u širem teritorijalnom, nacionalnom ili globalnom okruženju moguće je samo ako postoji efikasan mehanizam za prevazilaženje međukulturnog sukoba (potencijalno mogućeg u svakom multikulturnom, dakle, praktično u svakom društvu). Da bi se takav mehanizam izgradio, neophodno je definisati nivoe kulturnih modela koji učestvuju u odnosu, što direktno zavisi od nivoa koji se tretira kao većinska kultura. Recimo: sa stanovišta većinske angloameričke kulture, hispanoamerička kultura se tretira kao manjinski nivo, bez obzira na realne razlike koje postoje između pojedinih hispanoameričkih kulturnih modela unutar nje. Na isti način, unutar kulture koja se definiše kao „crnogorska“ postoji čitav niz kulturnih modela koji se razlikuju među sobom, iako je njihova različitost bitna samo sa stanovišta većinske kulture u Crnoj Gori, a potpuno zanemarljiva sa stanovišta globalno posmatrane srednjoevropske, evropske ili svetske kulture.

Istovremeno, unutar širih kulturnih zona postoji izrazita sličnost između kulturnih modela koji se definišu kao posebni na osnovu pripadnosti različitim nacionalnim zajednicama, iako su ti modeli često bliskiji međusobno nego modeli sa istim nacionalnim određenjem, ali iz različitih kulturnih zona. Tu dolazimo do pitanja: šta je zapravo multikulturalnost u jugoistočnoj Evropi i, uže, šta je multikulturalnost u Crnoj Gori? Da li je to odnos između „nacionalnih“ kultura, kako to definiše politika ili nešto drugo?

Multikulturalnost u Crnoj Gori

Politika, ali i dobar dio tzv. „nacionalnih“ društvenih nauka, ne samo u Crnoj Gori, nego u svim balkanskim zemljama, definiše multikulturalizam kao odnos „nacionalnih“ kultura. Najveći broj političara govori (nažalost i misli) iz nacionalističkog diskursa, koji sve odnose posmatra na nivou: mi/oni, pri čemu su „oni“ pripadnici svih drugih nacija. To važi čak i za političare iz rijetkih stranaka koje nijesu nacionalno, nego građanski orijentisane. Zašto? Tokom posljednjih 15 godina ukupna politička retorika bila je bazirana isključivo na nacionalnom diskursu i očigledna je pretpostavka, čak i onih koji drugačije misle, da izlazak iz okvira te retorike nije politički profitabilan. S druge strane, još od XIX vijeka i romantičarske ideje o panslovenstvu, nacionalna retorika bila je osnov svih programa političke rekonstrukcije društva, pa čak i u periodu komunizma, kada je nacionalistički diskurs bio direktno suprotstavljen pretpostavljenom idejnom redu, odnosno vladajućoj ideologiji, implicitno se ugrađivao u svijest svakog pojedinca koji je prošao kroz redovni obrazovni sistem. Za to postoji niz očiglednih primjera: favorizovanje djela Vuka Karadžića i drugih romantičarski orijentisanih sakupljača „narodne tradicije“, zatim istorija koja se detaljno bavila srednjim vijekom kao zlatnim periodom srpske/hrvatske/makedonske države bez upuštanja u šire evropske odnose i vezujući ih za nacije koje u posmatranom periodu još nijesu postojale u savremenom smislu, kao i tretiranje oslobodilačkih pokreta sa kraja XVIII i početka XIX vijeka isključivo kao nacionalnih.

U Crnoj Gori se poseban značaj poklanja, naročito u zadnjih deset godina, implementaciji evropskih vrijednosti u procesu shvatanja multikulturalizma primjenom Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina iz 1995. godine, kroz poštovanje

načela nediskriminatorskog odnosa prema identitetu omogućavaju upoznavanje kulture, jezika i istorije manjina, posebno kroz formiranje nezavisnih institucija, te stvaranje mogućnosti učešća u kulturnom, društvenom i ekonomskom životu nacionalne zajednice postaju i dio nekih ključnih elemenata iz oblasti kulture i obrazovne politike. Primjera radi, politika obrazovanja, ustanovljena reformom obrazovanja, pored ostalih principa, počiva i na principu „jednakih mogućnosti“² i „interkulturalizacije“. Ono u praksi znači dodatnu afirmaciju principa multikulturalnost u politici obrazovanja, u kojoj školovanje manjina na svom jeziku ima dugu tradiciju, sa ciljem da se multikulturalnost protegne na cjelokupni obrazovni sistem, što je urađeno i kroz izradu novih udžbenika, posebno iz istorije.

Multikulturalizam manjinskih nacionalnih zajednica u Crnoj Gori

Kulture manjinskih nacionalnih zajednica u Crnoj Gori nijesu ni proučavane ili je to vršeno površno ili sasvim neznatno. Tako, naprimjer, jedan od svjetskih velikana epske poezije, Avdo Međedović, autor epa „Ženidba Smailagić Meha“ nam je prezentiran poslije više od pedeset godina i to iz SAD, a to je ep za koji bi mnoge civilizacije bile zahvalne i ponosne, dok kod nas, pomenuti autor nije još uvršten ni u školske programe.

Takav obrazovni sistem neminovno je stvarao kod svakog pojedinca, pa i danas aktuelnih političara, idealizovanu ideju o

² U „Knjizi promjena“ iz 2001. godine, osnovnom elementu reforme obrazovanja u Crnoj Gori, navedeno je i ovo „pravo na obrazovanje svih bez obzira na pol, socijalno i kulturno porijeklo, vjeroispovijest, nacionalnu pripadnost, fizičku i psihičku konstrukciju i princip...“ Priprema mladih za život u multikulturnom društvu i osposobljavanje za poštovanje vrijednosti, kao što su tolerancija, mir, vjerske i rasne i sve druge razlike podrazumijeva dezideologizaciju obrazovanja.

„nama“ i diskurs koji iz nje proističe. Za promjenu diskursa neophodna je svijest o postojanju te vrste idealizacije, želja za otklonom od nje i stalan trud da se svi odnosi (pa i oni između kultura, ma kako se definisali) racionalizuju. Kako se to u praksi ne događa, politička priča o multikulturalizmu je praktično obmana, jer svijest o postojanju te vrste idealizacije ne postoji čak ni kod političara koji su izrazito proevropski orijentisani. Još je veći problem sa ukupnom populacijom, koja je i dalje izložena ojačavanju tog modela kulture/nacije.

Većina definicija kulture, uključujući onu koja je navedna na početku teksta, bazira se, eksplicitno ili implicitno, na sadržaju, dakle, na onome što se može vidjeti i opisati relativno jednostavno. Sadržaj (tekst) podrazumijeva elemente kulture: jezik, pismo, religiju, srodničke veze, odijevanje, shvatanje lijepog, idealne obrasce mišljenja i ponašanja, koncept vremena, koncept univerzuma, dakle, sve ono čime se bave tradicionalne nauke o kulturi, prije svega, etnografija i etnologija, odnosno socijalna i kulturna antropologija. Ukoliko bismo usvojili tu vrstu definicije, multikulturalnost bi zaista mogao da bude odnos između niza „nacionalnih“ kultura, koje definiše prije svega jezik, u slučaju ex-jugoslovenskog prostora, i religija. Tu se, myeđutim, već na samom početku pojavljuje problem: unutar tzv. „srpske“ kulture, definisane jezikom i religijom, postoji niz kulturnih modela koji se, objektivno, razlikuju po drugim elementima sadržaja – socijalnoj organizaciji, koja može biti teritorijalna ili rodovska, u tradicijskim, i/ili otvorena, u novijim, gradskim modelima, idealnim obrascima ponašanja i viđenja svijeta, načinu privređivanja, elementima materijalne kulture - stanovanju, kuhinji, odijevanju... Istovremeno, postoji veliki broj realnih pripadnika nacije koji nijesu religiozno opredijeljeni ili ne prihvataju identifikaciju na osnovu religijskog opredjeljenja, pa oni ostaju van tako definisane „nacionalne“ kulture.

S druge strane, jezik je, i pored političkih nastojanja da se izdvoji kao poseban, zajednički za Crnogorce, Srbe, Hrvate, Bošnjake, koji je jedan od osnovnih atributa nacionalne odrednice, odnosno identiteta, pa ne može da ima distinktivnu funkciju u odnosu na druge nacionalne zajednice/kulture. Dakle, definisanje kulture samo sadržajem, postavlja pitanje izbora elementa sadržaja koji služe kao identifikatori, ali i pitanje šta sa onim realnim pripadnicima kulturnog modela koji ne prihvataju te indikatore kao mjerilo sopstvene nacionalne/kulturne identifikacije. Istovremeno, u multinacionalnim sredinama, kakva je Crna Gora, ali i čitava jugoistočna Evropa, isti realni elementi sadržaja kulture javljaju se kod pripadnika više ili čak svih nacionalnih zajednica sa jednog područja.

U svim društvima u tranziciji problem demokratizacije se primarno pojavljuje kao pitanje zaštite manjinskih prava, kaže akademik Šerbo Rastoder, i nastavlja: „Ona društva koja su uspjela da uspostave demokratsku vlast na osnovu refleksije izbora uspješno su ušla u prvu fazu tranzicije. Ona koja su umjesto izbora izabrala silu, ušla su u zonu permanentne destrukcije i njih tek očekuje proces izgradnje demokratske infrastrukture. U tom kontekstu Crna Gora je, s jedne strane, još na početku legitimisanja državnog okvira i u procesu izbora sopstvene identifikacije kao nacionalne države i političke zajednice i sa tog stanovišta čini ambijentalni okvir relativno (ne)povoljan za dalji proces unutrašnje demokratizacije međunacionalnih odnosa“.³ Naravno, polazna tačka je prihvatanje Evropske konvencije iz 1954. godine, ka čemu Crna Gora stremi, pa u tom smislu Evropska deklaracija o kulturnim ciljevima iz Berlina 1984. godine, koja je prihvatila ideju da raznolikost baštine predstavlja kulturno bogatstvo koje čini osnovu napretka ka evropskom jedinstvu, kao i Završna deklaracija sa Prvog samita šefova i vlada Savjeta Evrope iz Beča

³ Dr Šerbo Rastoder, „Šta je multikulturalizam“, *Almanah*, broj 29/30, 2005, str. 247;

1993. godine, kojom je uspostavljeno da će evropska kulturna saradnja imati sve značajniju ulogu u pomaganju i održavanju demokratije i stabilnosti kroz isticanje pozitivnog stava prema kulturnim razlikama, sve više predstavljaju evropski kontekst razumijevanja multikulturalnosti u Crnoj Gori.

Kulturni identitet

Konstrukcija kulturnih identiteta, u smislu „nacionalnih“, na širem prostoru jugoistočne Evrope, formirana je, kao što vidimo, na osnovu relativno proizvoljnog izbora elemenata sadržaja kulture, diktiranih romantičarskom ideologijom i svakodnevnim politikom. Oni su tokom dva vijeka novije balkanske istorije više puta redizajnirani, u skladu sa aktuelnim političkim viđenjem odnosa između „nacionalnih“ kultura/nacija, a da se tokom cijelog tog perioda niko nije ozbiljno pozabavio problemom preciznog definisanja samih kulturnih modela koji u tim odnosima učestvuju. Da bismo zaista mogli da definišemo multikulturalizam, moramo definisati kulturne modele ne samo na nivou sadržaja, što, kako vidimo, izaziva niz problema u preplitanjima elemenata sadržaja, nego prije svega na nivou konteksta. Šta podrazumijeva kontekst kulture? To je ono što se unutar nje podrazumijeva - ono što se implicitno pripisuje, kako verbalnim porukama koje se svakodnevno koriste, tako i drugim elementima sadržaja kulture. Da bi se izbjegli nesporazumi/nerazumijevanje između kultura, trebalo bi da poruka nastala u jednom, bude razumljiva za primaoca iz drugog kulturnog modela. Međutim, kulturne preferencije i pošiljaoca i primaoca uključuju ne samo ono što je rečeno, nego i izvjestan nivo podrazumijevanog, odnosno, konteksta. Nivo značaja konteksta zavisi od kulturnog modela. U kulturama visokog konteksta riječi nijesu jedini nosioci poruke - svaka izrečena informacija nosi i veoma mnogo podrazumijevanog značenja koje joj taj kulturni model pripisuje.

Svi kulturni modeli iz jugoistočne Evrope pripadaju kultura-
ma visokog konteksta, s tim što tradicijski modeli, koji su u
pojednim pasivnim seoskim krajevima opstali praktično do
kraja XX vijeka, imaju znatno viši nivo konteksta od modela
koji su se razvili u gradovima. Situacija u Crnoj Gori je komp-
likovanija, jer je nivo kontekstualizacije unutar „crnogorskih“
modela rastao poslije svakog rata, naročito, tokom ratova 90-tih
godina. Tokom ratnih godina (1991-1995.) Crna Gora je
pretrpjela određene demografske promjene doseljavanjem
isključivo Srba iz Hercegovine i sa Kosova.

U čemu je problem? Objektivno gledano, elementi sadržaja kul-
ture na nivou indikatora, dakle jezik i religija, isti su kako za
Crnogorce, tako i manjinske nacionalne zajednice, izuzev Alba-
naca. Ipak, potpuno je evidentna činjenica da je kulturna distanca
između manjinskih nacionalnih zajednica veća nego između
Crnogoraca i manjinskih nacionalnih zajednica sa istog područja.

Pored ovih stavova koji proističu iz nivoa konteksta, postoji i
distanca prouzrokovana stvarnim nerazumijevanjem kao posljedi-
com razlike u sadržaju i kontekstu između pravoslavnog, kao do-
minatnog, i nepravoslavnog stanovništva, a posljedica nerazumi-
jevanja je realno neprihvatanje kontakata između njih, i to sa obje
strane. Tako se, zapravo, pitanje multikulturalnosti u Crnoj Gori
mnogo više odnosi na komunikaciju pravoslavnog i nepravoslav-
nog stanovništva, nego na postojeće odnose između pripadnika
različitih „nacionalnih“ grupa. Zbog toga je potrebno sprovoditi
kontinuiranu edukaciju stanovništva - od obdaništa do fakulteta -
čiji bi primarni cilj bio razvoj individualizacije. To podrazumijeva
postepeno razgrađivanje unutargrupnih povezanosti i izgradnju
ličnog identiteta pojedinaca, koji će težiti individualnoj nagradi i
prihvatati individualnu odgovornost bez oslanjanja na zaštitničku
sigurnost grupe. Tek tako, odnosi između pripadnika različitih
kulturnih modela moći će da budu doživljeni na ličnom, a ne na
grupnom nivou, što eventualne nesporazume i sukobe sa grupnog
nivoa prenosi na nivo pojedinaca (na kome on zapravo jedino i

postoji) i tek tada će biti postavljeni osnovi za izgradnju istinskog multikulturalnog društva.

Zaključak

Pojmovi multikulturalnost i interkulturalnost su složeni fenomeni, koji su vezani za probleme funkcionisanja liberalnih demokratija, sa sličnim nazivima, a sa različitim konceptima, koje je iznjedrila postmoderna, otkrivši prostu činjenicu da su savremene demokratske države uveliko samodovoljne i u etnokulturnom smislu nijesu pravedne. One se pojavljuju kao izvor nepravdi ili generator nepravdi, čiji subjekti su najčešće oni u brojčanoj manjini, a prostor tih nepravdi iz ekonomskih ili u užem smislu iz političkih okvira, već je situiran u sferi kulture. Naime, nejednakost pojedinih aspekata kulture u javnosti, recimo jezika, ima negativne posljedice po onoga ko tim jezikom govori, koje ne ostaju, i to je sada važno, samo u ravni kulture, nego se prenose i na druge prostore življenja. Naime, pripadnost određenoj kulturi je kontekst u kojem bismo naše ciljeve i uviđamo njihovu vrijednost, a ukoliko naša kultura nije priznata kao jednako vrijedna, onda osjećaj da su naši ciljevi vrijedni ostvarenja ne može biti preduslov samopoštovanja, a samopoštovanje je najvažnije primarno dobro, koje se postiže upravo kroz uspješnost ostvarivanja vlastitih ciljeva.

U tom smislu, multikulturalnost predstavlja normativni ideal, koji putem različitih politika ima za cilj da doprinese ostvarivanju jednakosti među kulturama, a time i povećanju pravednosti u društvu. Osnovna pretpostavka takvih politika okuplja se u stvaranju jednakih uslova za nesmetano uspostavljanje i razvoj više kolektivnih identiteta, u okviru relativno zasebnih prostora koji međusobno koegzistiraju. Ukoliko kulturu shvatimo kao samostalni prostor ljudskog stvaralaštva koji je unutar sebe heterogen i ima etničku obilježnost, onda dolazimo do zaključka da nemamo razvijenu multikulturalnost, već eventualno bikulturalnost, jer

sve nacionalne zajednice u Crnoj Gori nemaju jednake uslove za razvoj svoje kulture. A malo se preduzima da se stanje popravi.

Vrlo je važno naglasiti, da u strahu da ne budu asimilovane, manjinske nacionalne zajednice se dobrovoljno zatvaraju u sopstvene okvire, a geto nikada nije bio stvar dobrovoljnosti, koji je posljedica ekskluzivnih politika, postupaka vlasti koje isključuju pojedine kategorije stanovništva iz pojedinih segmenata društva, koje sada nije primarno.

Manjinske nacionalne grupe u Crnoj Gori su poseban fenomen u čitavoj Evropi, jer u toku krvavog rata na prostorima bivše Jugoslavije su ostali dosljedni, vjerujući u demokratske procese i dali puni doprinos u povraćaju nezavisnosti Crne Gore, tako da im više niko ne može prigovarati, kao do sada, za „krivicu“, za koju nijesu krivi i unaprijed osuđivani, jer su i glasanjem za novi Ustav Crne Gore, kao demokratske i građanske države, pokazali svijest o pripadnosti svojoj državi.

Literatura:

- Jovanović V, Petrović J, Madić S. (2002). *Parodija tragičnog* (Kič kao konstituens političke i kulturne ideologije), Niš;

- Kaser K. (1998). *Anthropology and the Balkanization of the Balkans: Jovan Cvijić and Dinko*;

- Kovačević I. (2001). *Istorija srpske etnologije II*. Beograd;

- Žikić B. (2003). Konstrukcija identiteta u dualnoj etnokulturnoj zajednici - Bečej i okolina. U: *Tradicionalno i savremeno u kulturi Srba*. Posebna izdanja. 49. Beograd: EI SANU: 287.

- Šerbo Rastoder, Šta je multikulturalizam, Crnogorski kontekst razmijeavanja ovog pojma, *Almanah*, 29-30/2005.

- *ALMANAH*, 23-24, 2003, Tematski broj - *MUSLIMANI-BOŠNJACI, Kako vam je ime?*